

Zrcadlo českého ego

Úvahy nad knihou Ladislava Holého: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha, Slon 2001, 209 s. Překlad Zdeněk Uherek z anglického originálu: *The Little Czech and the Great Czech Nation (National Identity and Post-communist Social Transformation)*. Cambridge, Press Syndicate of the University of Cambridge 1996.

Na samém počátku 90. let 20. století si sociální antropolog Ladislav Holý, svou vědeckou orientací afrikanista, vytyčil překvapivý a odvážný cíl: provést analýzu sebepojímání českého obyvatelstva jako příslušníků českého národa, a na základě této analýzy vysvětlit kulturní reakce a modely společenského jednání Čechů v čase listopadového zvratu a polistopadového vývoje. Otázku identitních postojů české veřejnosti si položil v konkrétní situaci počátků polistopadové přestavby, v čase dělení Československa na dva samostatné státní subjekty. Položil si ji v době, kdy „nepochopitelný“ způsob „pochopitelného“ a předvídatelného politického vývoje v Československu let 1989 až 1993 vzbuzoval zvýšený zájem západoevropských politologů a sociálních antropologů.

V podtextu odborného zájmu L. Holého o otázku myšlenkového obsahu české národní identity však stály zřejmě i diskuse probíhající v 80. letech v intelektuálních kruzích českých emigrantů na téma co znamená „češství“¹ Odtud vnitřní náboj autora a jeho připravenost k řešení. V českých zemích toto téma zůstávalo mimo hlubší pozornost intelektuálů² – vjem nezpochybnitelnosti národní identity byl pro ně i českou veřejnost samozřejmostí.

Práci L. Holého se českému čtenáři dostává do rukou dílo neobvyklé ve dvou směrech. Autorem je český emigrant, který se po 22 letech vědeckého působení v Africe a Velké Británii navrátil do Československa (1990) v pozici „nezúčastněného“ výzkumníka se záměrem studovat postoje příslušníků vlastního národa. Dílo, v němž shrnul výsledky svého výzkumu, pak vytvořil pro zahraniční odborné čtenáře. Zodpovídal jimi kladené otázky – proto také ve výkladu reagoval na neznalost české dějinné a kulturní reality rozsáhlými pasážemi. Text formuloval v angličtině. Český překlad nevyšel z pera L. Holého. Vznikl až po jeho smrti, aniž jím mohl být pro českého čtenáře korigován, upraven a ve fakticitě ověřen.³

Svůj výklad opřel L. Holý o rozsáhlou analýzu koncepcí českých dějin, analýzu politických komentářů z přelomu 80. a 90. let 20. století, o rozbor reflexí zakotvených v odborné i krásné literatuře. Využil i výsledky sociologických šetření a také poznatky získané vlastním empirickým výzkumem (1992–1993).

Koncepci rozpravy vybuodoval L. Holý na dvou vzájemně propojených výkladových liniích. V první linii sledoval vybrané události z přelomu 80. a 90. let

¹ L. Holý tuto situaci komentoval slovy: „Zaznělo zde, že český národ již přestal existovat – vše, co zbylo je jen česky hovořící obyvatelstvo.“ (Srov.: *Malý český člověk ...*, rec.d., s. 15.) S uvedeným názorem jako nepravdivým L. Holý diskutuje v celé své knize. – Srov. též např.: Měššan, Antonín: *Národní charakter etnických celků ve střední Evropě*. Proměny 1987.

² Patočka, Jan: *Co jsou Češi*. Praha 1993. – Macura, Vladimír: *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha 1983.

³ Těto skutečnosti nutno připsat ponechání rozsáhlých vysvětlujících pasáží z českých dějin, ponechání některých zjednodušení a nepřesností, a také v češtině nejednoznačných termínů.

v časové posloupnosti: přípravná fáze listopadového zvratu (1. kap.), počátky transformace ekonomiky (kap. 5.), jednání o politické struktuře republiky a o samostatném českém státu (kap. 6.). Ve druhé linii hledal vysvětlení postojů a způsobu jednání českých intelektuálních elit a české veřejnosti v průběhu tohoto zlomového období. Položil si otázku vztahu veřejné a soukromé sféry (kap. 1.), otázku významu symbolů a symbolického jednání (kap. 2., 3.) a otázku společenských souvislostí různorodého chápání vlastní minulosti (kap. 4.).

L. Holý se tedy zabývá politickou kulturou české společnosti počátku 90. let 20. století. Politické jednání Čechů v aktuální současnosti vysvětluje spektrem jejich vztahování se k vlastní minulosti a k sobě samým. Nevykládá tedy minulost, neanalyzuje děje minulosti. Pokud minulost reflektuje, tedy pouze přes významy, které jí přikládají aktéři současnosti. Z této výkladové pozice je interpretace L. Holého rozbořením historického vědomí Čechů, jejich mentality a způsobu myšlení. Je esejem na téma vlivu těchto faktorů na společenské postoje, v nichž spatřuje osobitost české společnosti. Svou studii nám L. Holý nastavil zrcadlo. Již proto jeho práce zasluhuje pozornost. S mnohými vývody se můžeme plně ztotožnit, s jinými můžeme polemizovat a některé můžeme ocenit pro jejich odvážnost. Všechny však nutno brát vážně.

Z mé pozice jsou prvořadě inspirativní rozpravy o modelujících kulturních významech české identity a jejich historické podmíněnosti. V těchto souvislostech chci reagovat na sedm diskurzů, které L. Holý rozvinul. Svě úvahy vedu

k vybraným problémům, tedy k výsledkům z celistvě koncipované studie. Výběr vychází z mého odborného zájmu: neodráží význam jednotlivých diskurzů v kontextu celého výkladu a pomíjí rovinu politické kultury zlomového období – pro autora výchozí a zásadní. Výběr tedy nezpochybnuje závažnost ostatních diskurzů ani v kontextu etnologie, ani v kontextu jiných badatelských pohledů.

Téma diskurzu prvního: Ve vztahu k „národu“ se Češi vnímají nikoli jako svérázné individuality, které vytvářejí národ a znamenají více než národ, nýbrž jako prosté součásti identického národního celku (60–61). Osobnost Čecha (nikoli sebe sama) Češi interpretují v typizující zkratce sociální role jako člověka, který nemá velké ideály, je soustředěn na svůj mikrosvět, je nedůvěřivý ke všemu, co leží mimo tento mikrosvět, není hrdina a myslí v horizontu přizemních názorů (62). V kontextu této sebe prezentace jsou Češi národem „prostých, obyčejných a ničím výjimečných lidí“ (62). Modelem jejich sociální role je „malý český člověk“, který jako „model sociální role ... postrádá individualitu“ (62). V pozici řadového příslušníka takto definovaného národního celku pak Holý spatřuje příčinný základ českého rovnostářství⁴ a hodnocení individuality jako nežádoucí vlastnosti (63). Potud interpretace L. Holého (k níž se na několika místech a v různých souvislostech vrací).

Aniž zpochybneme kontext výkladu L. Holého, úvahy otevírá jeho interpretace sebeprojekce Čecha do typu člověka prostého, obyčejného, ničím výjimeč-

⁴ V souvislostech jiného výkladu odvozuje L. Holý rovnostářství českého obyvatelstva od nazírání národní identity jako primární identity každého jednotlivce. (Srov.: *Malý český člověk ...*, rec. d., s. 84.)

ného a proto rovnostářského, který klade důraz na kolektivnost a odmítá individualitu osobnosti. Již schéma „obyčejnosti“ a „nevýjimečnosti“ v naraci Čechů má různé významové polohy a není jednoznačně znevažující pozicí „přijaté sociální role“. Může být výrazem podcenění příslušníků vlastního národa, vyslovovaným z pohledu osobní nadřazenosti, obdobně jako sebekritikou, nebo osvojenou satirickou literární vizí, podávanou jako výraz schopnosti sebeironie. V pozicích mnohých je stereotypem, který je syčen výchovou v rámci jednoho z uvedených postojových zdrojů, a tedy komunikačním klišé, které je jako klišé vyslovováno i přijímáno. Je-li sebeprojekce do malého českého člověka jako „ideálního příslušníka národa“ (62), tedy do obyčejnosti a nevýjimečnosti, určující v přijaté sociální roli Čecha, jak potom lze vysvětlit, že Češi u týchž příslušníků vlastního národa předpokládají, že v krizových situacích adekvátně zareagují, budou jednat rozumně, s přehledem, s odvahou a osobním nasazením, se schopností samostatně se rozhodovat, že překročí hranice svých osobních zájmů ve prospěch jiných a v zájmu ideálů? I tato sebeprojekce patří k pohledu na sebe sama. Slučuje sebeprojekce příslušníka českého národa dva modely vzájemně protikladných sociálních rolí? Pokud ano, a pokud jsou obě vnímány jako reflexe autentické zkušenosti, je možné tuto dvojprojekci pochopit i jako výraz schopnosti velké účelové flexibility Čechů.

Zvažovat možno i vystavění vylučující hranice mezi „důrazem na kolektivnost“ a respektováním individuality osobnosti.

I když souhlasím s názorem L. Holého, že v postojích Čechů je ztotožnění se s kolektivitou-celkem silně zakódovanou sociální pozicí – opakovaně vyjadřovanou sentencemi typu „v jednotě je síla“,⁵ „chytrý splyne s davem“,⁶ „je dobré ztratit se v anonymitě“,⁷ „hlavně nevyčuhovat“,⁸ tato pozice neznamená ve výkladu Čechů chápání individuality jako nežádoucí vlastnosti. Znamená pouze přijetí jiného modelu její prezentace. Některé postoje, Čechům běžné, možno naopak interpretovat jako nadcenění individuality (hraničící až s popřením disciplíny právě ve prospěch osobnostní suverenity). Příkladem je neuznávání autorit a s tím spojený pocit vlastní autentičnosti a schopnosti řešit jakoukoli situaci. V těchto souvislostech i zvažování situací, rizik a nebezpečí v postojích Čechů přítomné a uvědomované, je výrazem individuality – vnitřní obranou proti manipulovatelnosti. Holého výklad o sebepojímání Čechů jako součásti identického národního celku možno, podle mého názoru, doplnit: jako celku nezpochybnitelných individualit.

Obdobně si můžeme položit i otázku, zda lze v prostotě, obyčejnosti a nevýjimečnosti hledat podněty pro společenský postoj občanské rovnosti. Rovnostářství – egalitarismus patří k základním přístupům, z nichž česká veřejnost nahlíží okolní svět. V naraci i postojích širokých vrstev českého obyvatelstva (a také mnohých z řad vzdělanců) je vysoce ceněnou pozicí sociálních vztahů. Příkladem jediný ironizující přírůstek společenské kritiky elit: „všichni jsme si rovni, ale někteří jsou si rovnější“.⁹ Lze však tak

⁵ Sokolské heslo. Výzkum 1977, muž, 49 let, Praha.

⁶ Výzkum 1979, muž, 56 let, Praha.

⁷ Výzkum 1979, muž, 39 let, Praha.

⁸ Výzkum 1988, žena, 41 let, Praha.

⁹ Běžně opakovaný výrok. Výzkum 2002, žena, 62 let, Praha.

závažný společenský postoj, jakým je postoj občanské rovnosti, odvozovat z modelu sociální role obyčejnosti, nevýjimečnosti, prostoty? Nespočívá spíše ve vzájemném propojení dvou protikladných pozic: ukotvení v kolektivitě a sebedocenění v individualitě?

Na okraj diskurzu o modelech sociálních rolí přinášíme výsledky našeho tázání. Názory o Češích, které formulovali mladí lidé v průběhu výzkumů v letech 1997 a 1998¹⁰, přímo odporují vjemu nejen „obyčejnosti“ a „nevýjimečnosti“, ale i „nestatečnosti“ jako obecně přijímané charakteristiky Čechů. Těto generaci také významové spojení „malý český člověk“ často nic neříká a pojem čecháček je pro ni vesměs neznámý. Z povědomí mladých Čechů mizí pojmy používané v diskurzích naší generace (L. Holého a mojí) ještě na konci 60. let 20. století. Nelze ovšem vyloučit posun ve způsobu narace – generační i časový. Tuto rovinu náš výzkum nesledoval.

A ještě nad rámec výkladu L. Holého. Ke komunikační strategii středních vrstev českého obyvatelstva náleží demonstrace „skromnosti“,¹¹ tedy přijetí výchozí pozice nezdurazňování dosažených dovedností a zaujatého společenského statusu (snad právě proto, že obojí jsou ceněny a v titulatuře oslovení zdůrazňovány). Přijetí role „skromného“ je for-

mou zdvořilosti k druhému a jako zdvořilostní strategie je v socio-kulturním prostředí středních vrstev chápána. Není myšlena jako výpověď o sobě. Očekává standardní zdvořilostní reakci: popření sebedocenění a sebekritiky mluvčího. Zdůrazňování vlastního významu a vlastní důstojnosti je naopak vyloženo jako „nafoukanost“ a „nevychovanost“. Přitakání sebekritice (ať již vedené z pozice jednotlivce, rodiny, skupiny nebo národní společnosti) „druhým“, stojícím mimo, není přijímáno a vyvolává odpor.¹² Doklady o přijetí této zdvořilostní strategie v dělnickém prostředí nemám; naopak výzkumná sonda, která bodově pokryla paměť na léta 1935 až 1989, její existenci popřela.¹³

Téma diskurzu druhého: Češi pohlížejí na národ jako na danost, do níž se člověk rodí (63–64). Češství spojují s rodinným původem a procesem enkulturace (120). Odtud i jejich neuznání možnosti konverze k jiné národnosti (Romové, Židé) a vjem morálního problému při emigraci (65–68). Potud výklad L. Holého.

Přesvědčení, že člověk je s národem svázán zrozením, patřilo po celé 20. století k filozofickému názoru širokých vrstev českého obyvatelstva. Myšlenková výbava, ukotvená v povědomí filozofic-

¹⁰ Výzkum z roku 1997 zachytil postoje studentů čtyř pražských vysokých škol, výzkum v roce 1998 postoje žáků 8. tříd české základní školy ve 25 městech Čech, Moravy a Slezska.

¹¹ Manifestaci „skromnosti“ v komunikačních strategiích středních vrstev máme terénním výzkumem doloženou pro období od 20. do 80. let 20. století. Heuristiku pro období starší ani výzkum v letech 90. jsme neprováděli.

¹² V této strategii dialogu mezi mnou/námi a druhým/druhými tkvěla i rozpačitá reakce na přednášku L. Holého v *Domě slovenské kultury v roce 1990*. Jako „náš“ měl právo vyslovit jakoukoli kritiku, jako u uznávaného „příchozího“ budila tato kritika rozpaky. A společnost etnologů se nedovedla zorientovat. – L. Holý, tuto situaci zaregistroval, vysvětlil ji ovšem jako vzbuzování pochybnosti o češtví emigrantů. (Srov.: *Malý český člověk ...*, rec. d., s. 67.)

¹³ Interview o zdvořilostní strategii „skromnosti“ jsem uskutečnila v roce 2002 u jednotlivců z řad dělníků a intelektuálů vyšších z dělnických rodin žijících v Praze, v severovýchodních a středních Čechách.

kým myšlením evropského romantismu první poloviny 19. století, se svým způsobem stala konstantou. Názory českých historiků,¹⁴ jazykovědců¹⁵ a etnologů,¹⁶ kteří od 60. let 20. století chápali moderní český národ jako konstrukt uvědomělého národně-politického zápasu a odlišovali jazykové povědomí, národní vědomí a národní uvědomění jako tři stupně sebeidentifikace s češtvím, nebyly v širokých vrstvách českého obyvatelstva přijaty – pokud byly vůbec zaznamenány. Běžné myšlení českého obyvatelstva druhé poloviny 20. století reprezentovaly výroky „s národní příslušností se přichází na svět, to nemůže člověk ovlivnit“,¹⁷ „tím, čím jsem se narodil, tím jsem“.¹⁸ Vypovídá o něm i užívané přísloví „kde se kdo zrodí, tam se i hodí.“¹⁹

Interpretace vztahu českého obyvatelstva k češtví jako danosti vlastní identity, vyslovená L. Holým pro 90. léta, je nezpochybnitelná. L. Holý však zaznamenal jako dominantní postoj i vymezující ohraničení české národní příslušnosti na zemi narození, rodinný původ a český jazyk. Z pozice tohoto trojího podmiňujícího východiska češtví se tázal i na akceptování českých Romů a Židů²⁰ jako příslušníků českého národa (64). Většina je označila za příslušníky

jiného národa. V doprovodné argumentaci zaznamenal však L. Holý i další vylučující hledisko: kulturní kontext způsobu života. Naše terénní zjištění z přelomu 20. a 21. století naznačila, že právě tento kulturní kontext zaujímá významné místo mezi kritérii nazírání na „přijetí“ „druhých“ do české národní společnosti a jejich akceptování jako příslušníků českého národa (včetně Romů). Výsledky našeho tázání upozornily tedy na dvojí uchopení češtví: jako záležitosti deklarace a jako záležitosti vize soužití.

Složitým problémem v postojích české veřejnosti je vztah ke změně národnosti, a to jak z hlediska přítomnosti, tak z historické retrospektivy. I když v názoru české společnosti druhé poloviny 19. a ještě hluboko ve 20. století se jedinec se svou národností rodil, příslušnost k národu znamenala trvalou konstantu jeho sociálních vazeb²¹ a změna národnosti byla „zradou“ – platila tato nezměnitelnost v reálných postojích českých elit i české veřejnosti pouze pro českou jsoucnost. Proces emancipace českého národa i budování samostatného státu se změnou národnosti „druhých“ počítal a programově pracoval. Příklon k české národnosti měl v obou těchto procesech

¹⁴ Hroch, Miroslav: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986. – Kořalka, Jiří: *K některým problémům národní a národnostní otázky v českých zemích v období kapitalismu*. ČSČH, 9, 1961, s. 367–381.

¹⁵ Macura, Vladimír: *Znamení zrodu...*, c.d.

¹⁶ Moravcová, Mirjam: *Národní oděv roku 1848. Ke vzniku národně-politického symbolu*. Praha 1986.

¹⁷ Výzkum 1979, žena, 37 let, Praha.

¹⁸ Výzkum 1979, muž, 59 let, Praha.

¹⁹ V 90. letech 20. století patřilo toto přísloví k běžněji známým. Srov. Bittnerová, D. – Schindler, F.: *Česká přísloví*. Praha 1996, s. 43.

²⁰ Naše výzkumy z konce 90. let 20. století, realizované v Praze a ve dvou menších městech Čech, až na naprosto ojedinělé výjimky nezaznamenaly postoj vylučující občany ČR, kteří mají židovské rodinné kořeny, z řad příslušníků českého národa (a to i pokud se hlásí k judaismu).

²¹ Dokladem výroku: „*Mohu změnit stát, víru, jazyk, manželku, ale národnost, rodiče a děti ne*“. Výzkum 1979, muž, 59 let, Praha.

kladnou konotaci (a to i pokud se týkal jako součást osobní filozofie, a skutečným jednáním. Židů). České obyvatelstvo u druhých vítalo, co sama u sebe netolerovalo. Přestože bylo apriorně ostražitě vůči „druhým“, neodmítalo je. Vyžadovalo ovšem přizpůsobení, přijetí svého kulturního modelu i svého způsobu života. Přizpůsobení vnímalo jako logický nárok při přijetí v hostitelské společnosti – své i cizí (recipročně se v cizině přizpůsobovalo).²² Změnu národnosti u „druhých“, kteří žili v českém nebo smíšeném jazykovém prostředí, pak vnímalo jako přirozený důsledek vzájemné komunikace a vzájemného soužití. Schopnost nenásilně asimilovat „druhé“ byla pro české obyvatelstvo v 19. i 20. století příznačná. Ve 20. století takto Češi vstřebali řadu jinonárodních skupin, a to při ponechání jim dočasného vědomí dvojí národnosti (např. Slovinci, Židé, Němci, Rusové, slovenští Maďaři, část Řeků, Bulharů). Toto vstřebávání v lidové verzi prezentovali jako posilování a obohacování českého genového fondu.

Výpovědi, které získal Ladislav Holý, jednoznačně dokládají vazbu češství na národní původ a proces enkulturace (120). Rozpor mezi chápáním příslušnosti k českému národu jako danosti zrození a enkulturace, které doložil L. Holý, a nevědomou schopností absorbovat a asimilovat druhé zasluhuje hlubší a cílený rozbor. Je otázkou rozporu mezi deklarovaným názorem, formulovaným

jako součást osobní filozofie, a skutečným jednáním.

Téma diskurzu třetího: Svůj autoobraz Češi konstruují na dvou odlišných principech. Na autentických zkušenostech budují vizi osobnostních charakterových vlastností, které přiřazují členům českého národa. Na zprostředkovaných zkušenostech, ukotvených v tzv. „národních tradicích“, „jejichž existenci nelze dokázat ani vyvrátit“ (72–73), staví vizi ideálních požadovaných „kolektivních tendencí, postojů s sklonů“ (73). Zatímco v první vizi dominují podle argumentace L. Holého negativní a sebepodceňující stereotypní charakteristiky, které mají funkci sebepranýřování (82), ve vizi druhé profiluje vzdělanost, kulturnost a bytostná demokratičnost – vlastnosti, k nimž se Češi v epoše svých moderních dějin vztahují jako k ideálu, byť k němu v plném rozsahu nedosáhli.²³ Autoobraz Čecha odráží permanentní dilema české společnosti: velikost a malost. Je výsledkem generalizací odlišných zkušeností, které tvoří odlišné modely (75), mají odlišné nositele a různou platnost (77). Potud myšlenkový konstrukt L. Holého. Zde spočívá i základ jeho kontroverzního spojení „malý český člověk a skvělý/velký český národ“.²⁴

Definování dvou odlišných principů, na nichž Češi podle interpretace L. Holého budují svůj autoobraz, zasluhuje hlubší

²² Kořalka, Jiří – Kořalková, Květa: Základní tendence českého vystěhovalectví a české reemigrace do počátku dvacátých let 20. století. In: *Češi v cizině*, sv. 7, Praha 1993, s. 30–47. – Kořalka, Jiří: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha, Argo 1996, s. 83–122.

²³ K tvrzení L. Holého, že Češi prokazovali (a prokazují) svou kulturnost a vzdělanost výřtem osobností kulturního života, lze dodat, že toto tvrzení je sice pravdivé, ovšem stejně tak činili (i v rámci svého egalitarismu) poukazováním na úroveň vzdělání „lidových“ vrstev, na úroveň technické inteligence, na rozsah a profesionalitu ochotnických souborů (hudebních, dramatických), na písmáckou tradici, vedle dalších. Je ovšem skutečností, že většina těchto argumentů v průběhu druhé poloviny 20. století upadala v zapomnění.

²⁴ Svě závěry doložil L. Holý literárními schémata, výroky politiků, výsledky sociologických šetření z počátku 90. let i vlastním výběrovým terénním výzkumem.

pozornost. Tato interpretace je podnětná především v myšlence, že do autoobrazu je vložena nejen reflexe určité vize „ostatních“ Čechů, nýbrž i ideál, k němuž česká společnost směřuje.

Nejpřesvědčivější je výklad Holého o východiscích, na nichž je vystavěna vize o demokratičnosti českého národa, i když váha zkušenosti první republiky je podle mého názoru podceněna. Přes cílevědomou distanci politické reprezentace zejména 50. a 60. let od této éry, nebo právě pro ni, zůstávala v povědomí širokých vrstev (tedy nejen vzdělanců) živá a tradovaná: paměť na svobodu myšlení, na volnost veřejné prezentace názorů, na politickou nezlomnost, na otevřenost politickým imigrantům bez ohledu na národnost. Ve svém výkladu na téma demokracie naproti tomu L. Holý nezmínil své zjištění, že někteří Češi zaměňují, či přesněji užívají v synonymním významu pojmy rovnostářství a demokracie. I toto nezpochybnitelné terminologické nerozlišení nemusí být pouhou nevědomostí. Může obsahovat i osobitou představou o komponentách demokracie jako systému vládnutí.

Autostereotyp o vzdělanosti českého národa spojuje L. Holý se „specifickým čtením historie“, při kterém Češi „konstruují těsnou vazbu mezi kulturou a politikou.“ (75) Historická retrospektiva doplňuje jeho výklad o závažné aspekty. Vzdělání se v české společnosti 19. století skutečně stalo prostředkem národně-politického zápasu. Bylo jedním ze základ-

ních cílů českých elit a také součástí integrace české společnosti. Vzdělání povýšené na základní společenskou a lidskou hodnotu zprostředkovávalo širokým vrstvám českého obyvatelstva nejen cílevědomě budované české školství, ale i iniciativa elit na nejružnější lokální úrovni. Na povznesení vzdělanosti širokých vrstev se podílela dobrovolná práce mnohých v rámci spolkového života. Podněcovala zejména v průběhu zápasu o sebeuvědomění a sebedocenění v nezpochybnitelném češtví. Výsledkem byla skutečně existující vzdělanost jako běžná součást duchovní náplně života i nezámožných a především dělnických vrstev konce 19. století a let následujících. Bylo jím však i ukotvení povědomí o aktivním přístupu ke vzdělání, této „nezcizitelné“ hodnotě, kterou „*ti nikdo nemůže vzít*“²⁵. Ještě v 70. letech 20. století se autostereotyp o vzdělanosti české společnosti opíral o autentickou zkušenost úrovně odborného a všeobecného vzdělání širokých vrstev obyvatelstva²⁶ a o prožívanou zkušenost spontánní prestiže vzdělání ve společnosti. Váha vzdělání nalézala konkrétní výraz i v osobní snaze dosáhnout co nejvyšší možný status odbornosti. Pro českou veřejnost nebyl v této době autostereotyp o vzdělanosti české společnosti zkušeností zprostředkovanou, i když do povědomí prolínaly limity stagnace.²⁷ Tím, že L. Holý tuto zkušenost na počátku 90. let nezachytil, prokázal proces „zapomínání“ – který sám o sobě není bez zajímavosti s ohledem

²⁵ Výzkum 1960, muž, 67 let, Vysoké Mýto – Praha.

²⁶ Jako autentickou zkušenost jsme zaznamenali povědomí o dobré úrovni vzdělanosti dělnických vrstev v Praze, v příměstských lokalitách Prahy, v severovýchodních a východních Čechách, a stejně tak povědomí o dobré úrovni vzdělanosti obyvatel vesnic ve středních, severovýchodních a jižních Čechách ještě v 70. letech 20. století v průběhu výzkumů způsobu života českého dělnictva.

²⁷ Stagnace růstu vzdělanosti českého obyvatelstva byla českou veřejností zaznamenávána a formulována především ve srovnání s požadovanou úrovní vzdělání středních a dělnických kádrů v některých státech Evropy a zejména Japonska.

k ideologickému ukotvení politických elit předlistopadového vývoje. Současně doložil nalézání náhradní argumentace pro již přijatý autostereotyp.

Autostereotypy, které jsme v obraze Čecha zachytili naším výzkumem realizovaným na konci 90. let,²⁸ doložily ovšem jinou strukturu představ mladých Čechů o sobě samých. Ukázaly odlišnou kresbu autoobrazu: a to jak kresbu vytvořenou na osobnostních vlastnostech (autentických zkušenostech), tak kresbu vybudovanou na tzv. „národních tradicích“ (zkušenostech zprostředkovaných) – použijeme-li schématu L. Holého. Naše poznatky sice také prokázaly negativní osobnostní charakteristiky jako významný rys vlastního obrazu, avšak jednoznačně jako charakteristiky menšinové, i když reagující na dobové nešvary. Pokud byly formulovány, tedy opět z pozice sebekritiky, a také z pozice rituálního odmítání a sebeočistňování. Autoobraz Čecha budovaný na osobnostních charakteristikách, zachycený naším výzkumem, tedy nepostrádá vlastní glorifikaci. Není přímočaře sebezpodceňující, spíše dokládá schopnost sebeironizující nadsázky a schopnost vidět a formulovat vlastní chyby. Naproti tomu autoobraz budovaný na tzv. „národních tradicích“ jako by v postojích mladých lidí vybledl. Tři základní charakteristiky, uvedené L. Holým jako ideál „skvělého českého národa“: vzdělanost, kulturnost a demokratičnost ustoupily do pozadí. Je tento posun pozitivum nebo negativum v proměňující se

české politické kultuře? Je výrazem průniku individuality do autoobrazu nebo projevem hluboké deziluze?

Téma diskursu čtvrtého: Osobnosti, které Češi vytyčují jako své symboly a k nimž se vztahují jako k legendárním představitelům českého národa, jsou buď „mučedníci“, nebo reprezentanti intelektuálního života. Až na výjimku Jana Žižky nejsou v českém panteonu slavných vítězní bojovníci. Struktura českého národního panteonu se výrazněji neproměňuje – i když v politické manipulaci jsou jednotlivé postavy účelově přeinterpretovávány, případně nahrazeny jinými (117–118). Námí parafrázovaná vize L. Holého souhlasí s představou, kterou vyslovil např. R. B. Pynsent²⁹ a někteří další. Stává se moderním stereotypem, jímž jsme nahlíženi.

Přijmeme-li pozici interpretace L. Holého jako výchozí, stane-li se základním hlediskem našeho výkladu význam, který přiřazujeme symbolické osobnosti, a kterým oslovujeme sebe i druhé, pak obraz národních hrdinů nebude v české kultuře tak jednoznačný. Politická emancipační hnutí české společnosti moderní doby, ať již formulovaná z pozice národně-politické, sociální nebo ideově-politické, skutečně ve výchozí fázi zápasů cíleně hledala své „mučedníky“. „Vítěze“ v těchto chvílích neměla a ani nemohla mít. Zastánci „společné věci“, „společné myšlenky“, pro kterou podstoupili oběti, trpěli a prolili krev, byli vždy nalezeni,

²⁸ Oba výzkumy, L. Holého i moje, byly výzkumy výběrovými. Každý současně sledoval jinou cílovou skupinu českého obyvatelstva. L. Holý svůj výzkum realizoval ve třech skupinách českého obyvatelstva: mezi intelektuály, mezi zaměstnanci pražského železničního depa a mezi obyvateli (zemědělci a dělníky) jedné severočeské obce. Použil techniku interview a doplňkové i techniku dotazníkové ankety. Náš výzkum zachytil postoje jednak vysokoškolských studentů (1997), jednak školní mládeže 13 a 14 let staré (1998). Použita byla technika písemných, samostatně formulovaných a libovolně dlouhých odpovědí na položené otázky (přes tři tisíce respondentů z 25 městských lokalit).

²⁹ Pynsent, R. B.: *Pátání po identitě*. Praha, H + H 1996, s. 190–196.

aby se stali respektovaným a uctívaným symbolem i modelujícím vzorem. Emancipační hnutí potřebovala „mučedníky“ (a ovšem také „zakladatele“) k integraci těch, které oslovovala. Doprovodná legenda jim vytvořila požadovanou sociální a názorovou image, v níž hnutí ukotvilo své ideové cíle. Všechna emancipační hnutí prostřednictvím „mučedníků“ (a také „zakladatelů“) opakovaně upevňovala vědomí, že věrnost a služba hnutí nejsou zapomínány. Proto pietní slavnosti, poutě k hrobům a památným místům, proto kult pohřbů. „Mučedníci“ zůstávali symbolem hnutí, pokud idea, jíž se stali reprezentanty, nebyla opuštěna nebo pokud si osobnost „mučedníka“ nepřivlastnila oponentní ideje. „Mučedníci“ české národní společnosti měli přesně tento význam. Jejich kult vyrůstal z politické potřeby. Proto také internacionálně orientovaná československá politická administrativa druhé poloviny 20. století tlumila jejich symbolické pozice.

S jiným hlediskem výběru symbolických osobností přicházela česká společnost v okamžicích národního ohrožení. Tehdy její elity i široké vrstvy hledaly záštitu nikoli v mučednících, nýbrž ve statečných a neohrožených, kteří bojovali, vedli zápasy a formulovali cíle (skutečné i obrazné). Hledaly je v osobnostech, které ukazovaly budoucnost a dávaly morální sílu k přežití. V situacích vnějšího ohrožení na symbolické osobnosti byli povyšováni nejen Jan Žižka, Prokop Holý, ale i Jiří z Poděbrad s heslem „Pravda vítězí“, Jan Lucemburský s tradovaným výrokem „Toho bohda nebude, aby český král z boje utíkal“, Jan Sladký Kozína s proročskou výzvou „Do roka a do dne zvu tě na boží soud“. Tehdy byli gloriolou věnčeni i kolektivní vítězství válečníci – v argumentaci 20. století: Husité, Pražané,

Táborité, odbojáři a také kolektivní nezlomní obránci českých hranic – Chodové. Tehdy byl ze zapomnění probouzen i mýtus blanických rytířů vedenných sv. Václavem, kterého kontextuální výklad předefinoval z mučedníka na vojevůdce.

Symboly vítězných zápasů za národní zájmy hledali Češi především v řadových bojovnících, v kolektivních hrdinech. Ti v interpretaci českého obyvatelstva jako by neměli, přesněji nepotřebovali vůdce. Vůdce zůstávali integrální součástí bojujícího davu. Řadoví bojovníci sjednocení v celek symbolizují nezdolný národ. A zde další argument pro Holého výklad o váze kolektivismu v přístupech Čechů k existenci národa.

V emancipačních zápasech české společnosti, v zápasech národních, sociálních i politických oslavují elity i řadoví účastníci symbolické „mučedníky“ a „zakladatele“. V čase ohrožení „druhými“ vyzdvihují bojovníky a vůdce. Oběma staví pomníky. Měním se politickým větrům 20. století ovšem nepodlehly především ty z nich, které zpodobňovaly reprezentanty kulturního života.

Téma diskurzu pátého: Sebepojímání Čechů v národní identitě spojuje L. Holý s představou národa, která národ chápe „jako transcendentní celek, obdařený schopností samostatného jednání a vlastními dějinami“ (104). Z této představy vychází víra v existenci „národních tradic“. Podle interpretace L. Holého „národní tradice“ v názoru Čechů znamenají jejich historickou zkušenost, a to v podmiňující závislosti: dějiny zprostředkovávají historickou zkušenost, historická zkušenost podmiňuje vznik „národních tradic“ (které jsou zkušeností selektivní). Z historické zkušenosti objasňují Češi i své charakteristické

vlastnosti. Jejím připomínáním se konstruují jako národ, který nemění základní rysy od počátku historického času, přestože aktuální zkušenosti se liší od zkušenosti minulých. (105) Potud výklad L. Holého.

L. Holý hovoří o novodobém českém národě. Pokud interpretuje pozice Čechů k národní identitě, národní ideologii a „národním tradicím“, tedy v kontextu novodobého národa a v jeho historickém rámci. Svou interpretaci konkretizuje na idejích, názorech a politických postojích. Výkladem tedy reflektuje pro politickou kulturu zásadní stavební kameny české národní identity. Vzhledem k záměru práce zcela legitimně. Jiné pomíjí. České obyvatelstvo, přestože obsah národní identity běžně nekonceptualizuje, vnímá odlišnosti jejího ideologického (výklady dějin, náboženská orientace, práce elit) a žitého kulturního kontextu (způsob života, jednání, etický kodex, symbolická komunikace). Tradicemi nazývá právě kulturu žité každodennosti ukotvenou v etnické identitě. Zde se tedy náš výklad rozchází s výkladem Holého, který nerozlišuje identitu národně-politickou (konstruovanou na společenských a ideologických východiscích jako na východiscích prioritních, jimž je podřízena i kultura v úzkém slova smyslu) a identitu etnickou (vycházející především z kulturního ukotvení etnického/národního subjektu).³⁰ Právě kulturní kontext způsobu života, ukotvený v široké škále jevů, projevů a vztahů každodennosti a na ně vázaných zvyklostí, tvoří nezastupitelnou část identity národa. Je nesnadněji uchopitelný než ideologie. Zůstává však přítomen, i když si jeho osobitosti ve vztahu k národní

identitě často uvědomujeme až na kontrastu a ve srovnání s „druhými“, kteří disponují jinými kulturními východisky. Žitá kulturní každodennost dává prostor pro vzájemné porozumění mezi příslušníky národa a vzhledem k „druhým“ je obtížněji zaměnitelná než ideje.

V této souvislosti lze otevřít i otázku relevance názoru, že ve společnosti funguje pouze to, co si uvědomujeme. Ve vztahu k národní identitě, pokud bychom akceptovali tento výklad, má platnost potud, že funguje jako faktor „uvědomění“. Skutečnost reálně existujících a mezigenerační výměnou zakódovaných osobitostí, které si neuvědomujeme, však zajišťuje národní společenosti schopnost kdykoli z latentně existujícího „nevědomí“ probudit, revitalizovat či vykonstruovat nové stavební kameny identity. Stanou-li se uvědomělou složkou identity, nahradí složky přežitě, zprofanované, zkompromitované nebo konkurenčně odňaté. A otázka zní: Nespočívá právě v této flexibilitě výběru identifikačních znaků ukotvených v kultuře národních společností – v jejich kulturním „nevědomí“ – vitalita etnických a národních celků – měřeno reálným historickým časem a dějinným vývojem evropské společnosti?

Na druhé straně s takto položenou otázkou souvisí i problém ideologické/politické manipulace s těmito stavebními kameny. Na příkladu neúspěšné politické iniciativy, která probouzela v 90. letech 20. století „moravanství“ jako paralelu „češtví“, možno vyslovit předpoklad, že relikty žité kulturní každodennosti vytažené z kulturní minulosti i současnosti jako identifikační znaky určité identity (v této souvislosti

³⁰ Na str. 105 dává L. Holý v jediné větě rovnítko mezi kulturou a tradicí. „Její prostřednictvím (diskurzivní strategií) vzniká představa národa jako společenství lidí sdílejících nejen jazyk, ale i vlastnosti a tradice (které bychom mohli nazývat kulturou).“

regionálně-politické) působí pouze tehdy, jsou-li v souladu se sebeopojímáním těch, kteří jsou oslovení. Jinak i při masivní agitaci elit jsou epizodou odsouzenou k prohře. V postojích současného českého obyvatelstva je identita národně-politická nadřazena identitě regionální a lokální (a to i při jejich současné přítomnosti). Ztotožnění se s českým národem je prvoplánovou pozicí identity.

Téma diskurzu šestého: Češi chápou vlast jako ztělesnění společně sdíleného způsobu života, mentality a tradic lidí, se kterými žijí (65). Konstruuji ji jako sociokulturní prostor, v němž rozumějí tomu, co dělají druzí, a druzí rozumějí tomu, co dělají oni (164). Za atributy vlasti označují jazyk, zvyky, tradice a kulturu. Území vlasti Češi ohraničují prostorem Čech, českých zemí (Čech, Moravy a dodejme i Slezska) nebo Československa. Tuto variabilitu vymezení L. Holý vztahuje „ke konceptualizaci národa, za jehož příslušníky se jednotliví informátoři přihlašují, zda o sobě uvažují jako o Čechích nebo Čechoslovácích.“ (164) Tolik L. Holý.

Příčinná souvislost mezi vymezením teritoria vlasti a sebeoznačením se za Čecha nebo Čechoslováka, kterou L. Holý v terénním výzkumu zachytil, se nemohla vztahovat k sebeidentifikaci respondentů v národní příslušnosti české nebo československé. Na přelomu 80. a 90. let 20. století k obecné znalosti nejširších vrstev českého obyvatelstva patřilo vědomí nezpochybnitelné existence dvou státotvorných národů republiky: českého a slovenského. Toto vědomí podporovalo nejen federativní uspořádání státu, byť asymetrické, ale paradoxně i masová media (televize, rozhlas, film), která současně vychovávala veřejnost obou národů v dvojjazyčnosti.

Pokud někteří respondenti deklarovali jako svou vlast Československo, tedy vlast spojili se státním útvarem. Uvažovali o ní v kontextu státního a nikoli národního subjektu. A pokud tak učinili v letech 1992 až 1993, současně deklarovali buď svůj politický postoj k rozdělení Československa nebo své vnitřně pociťované vazby ke Slovensku, trvající přes toto rozdělení.

Téma diskurzu sedmého: Signifikantní pro život české společnosti přelomu 80. a 90. let 20. století bylo důsledné oddělení veřejné a soukromé sféry. Toto rozdělení se promítlo v podstatě do všech oblastí života jednotlivců i společnosti a zásadně ovlivnilo i etický kodex konstruovaný a reprodukováný v neřízeném procesu. Potud L. Holý.

Závěry L. Holého o diferencovaném vztahu k veřejné a soukromé sféře života v předlistopadovém Československu nelze zpochybnit. Otevřená zůstává otázka příčin této sociální schizofrenie. Holý hledá příčiny primárně v důsledné socializaci hospodářství a likvidaci soukromého vlastnictví (22–23), sekundárně v řízeném vybudování kolektivní identity – v povýšení „společnosti“ nejen na předmět politického a ekonomického úsilí, ale i směřujícího činitele, který má vlastní cíle, vůli a morálku, který jednotlivce buď „přijímá“ nebo „vyvrhuje“ (24–25).

V kontextu takto definovaných příčin postojů české veřejnosti k soukromé a veřejné sféře si však lze položit tři otázky. Je rozlišování soukromé (vlastní) a veřejné (cizí) hospodářské sféry v postojích české společnosti až záležitostí druhé poloviny 20. století? Nelze určité náznaky tohoto rozlišení nalézt již ve vztahu k majetku státu („eráru“) a k majetku zámožnějších vrstev (posuzováno

z pozice jednotlivce) již nejméně v 19. století? Nelze hledat filiační vazby k zvykově ukotvenému názoru na práva chudých a povinnosti bohatých (názoru předávanému folklorem i literaturou)? A dále. Jak intenzívně se na procesu oddělení veřejné a soukromé sféry v předlistopadovém vývoji Československa podílely ideologicky motivované akty, které usměřovaly společenskou iniciativu lidí? Dobu druhé poloviny 20. století poznamenala řada společenských změn, které nesporně tento vliv mohly mít. V padesátých letech to byla zejména řízená destrukce spolkového života, typického pro nejrozmanitější společenské aktivity českého obyvatelstva let 1860–1950, přestože tuto destrukci lze dát do souvislosti s politickou ideou budování kolektivní identity socialistické společnosti. V sedmdesátých letech svůj význam pak mělo přijetí modelu distance a odpoutání se od „politiky“ jako výrazu módního životního názoru.

A konečně. Pokud připustíme, že podíl na diferenciaci vztahů k soukromé a veřejné sféře má povýšení „společnosti“ i na směřujícího činitele, jak tvrdí L. Holý, nelze náznaky této tendence prokázat již před rokem 1948 – např. v argumentacích kulturních a společenských elit národně emancipačního zápasu? Není takovýmto dokladem i vize „skvělého českého národa“, „českého národa, který neskoná a hrůzy pekla slavně překoná“³¹?

Poslední úvaha stojí již mimo vlastní téma diskurzu. Je oddělení sféry soukromé a veřejné, byť prosazené v neříze-

ném procesu, součástí konstruované české identity nebo pouze reakcí na konkrétní společenskou realitu? Pokud jí je, nebo se jí na určitou dobu stává, tedy jednotlivé stavební kameny identity „národa“³² – v pojetí, v jakém národní identitu definuje L. Holý³³ – jsou rychle proměnlivým, nestabilním a nahraditelným prvkem tohoto kulturního konstruktů.

L. Holý formuloval svůj výklad české národní identity, výklad myslivý, podnětný a provokující. Ve vstupních pasážích textu se přihlásil k názoru, že ten, kdo vykládá dějiny národa, je zároveň konstruuje na základě svého aktuálního společenského názoru. Analogicky vyslovil i další soud: pokud kdokoli pojednává o české identitě a vychází z výkladů českých dějin bez analýzy těchto výkladů, českou identitu konstruuje (16). Hloubku této myšlenky si opakovaně uvědomujeme v průběhu četby práce L. Holého. I Ladislav Holý konstruoval identitu českého národa – a to z velice zajímavé pozice uvědomělého Čecha, který z ideových důvodů opustil Československo a kterého dvacet let života mimo českou společnost nepřipravilo o pocit bytostného sepětí s ní. Při svém návratu neznamenal nuance myšlenkových posunů společnosti. Pocit známosti vlastního prostředí ho vedly k akcentování i některých identitních postojů a autotobrazů, které pro českou veřejnost přelomu 80. a 90. let 20. století již nebyly časové (zejména pro generace, které se staly nositeli vývoje). A právě v této poloze výkladu

³¹ Parafraze proroctví, které Josef Wenzig vložil do úst Libuši v libretu ke stejnojmenné opeře B. Smetany: „Můj drahý český národ neskoná, on pekla hrůzy slavně překoná.“

³² V této souvislosti je přesnější termín moderní národ, tedy národ v národně-politickém významu.

³³ Český překlad užívá termín „česká identita“ – nederferencuje mezi identitou etnickou a národní (národně politickou).

L. Holého spočívá jeden z nepředpokládaných přínosů jeho práce. L. Holý mimovolně připravil text pro interpretaci problému ukotvení českých emigrantů druhé poloviny 20. století ve společnosti, z níž vyšli. Současně shromáždil podklady pro dosud neprovedenou srovnávací analýzu petrifikace výchozí společnosti z doby emigrace u emigrantů žijících v různém stupni izolace od výchozího „domova“ a majících odlišné možnosti přístupu k informacím o něm. Přispěl tak k novému pohledu na problém, opakovaně zaznamenaný při studiu českých menšin v zahraničí.

Inspirativní dílo Ladislava Holého, významného a mezinárodně uznávaného českého sociálního antropologa, by mělo být českým čtenářem studováno a zvažováno. Je specifickou studnicí podnětů – teoretických, metodických i problémových. L. Holý se tímto dílem na konci

své životní dráhy obrátil k národu, z něhož vyšel. Z pozice symbolické a interpretativní antropologie zodpověděl otázku: „co znamená být Čechem pro ty, kteří se za Čechy považují“ (13). Pracoval se záměrem otevřít a přiblížit světu českou společnost v jejím identitním/kulturním kontextu. Chtěl pomoci světu pochopit naši osobitost a zvláštnost. Proto i moje úvaha nad jeho dílem. Informující a oslavně napsanou recenzí bych považovala za znevážení.

Do svého díla vložil Ladislav Holý osobní vyznání, v němž spojil svou vědeckou erudici, preciznost a myšlenkový potenciál s vnitřním postojem. Sílu jeho vůle studovat české kulturní prostředí docení ten, kdo stál u počátků jeho vědecké kariéry – cíleně a proklamativně směřované k mimoevropským kulturám.

Mirjam Moravcová